

Konstantinos Charil. Karagounis and Georgios Kouroupetroglou (Eds.)

The Psaltic Art as an Autonomous Science

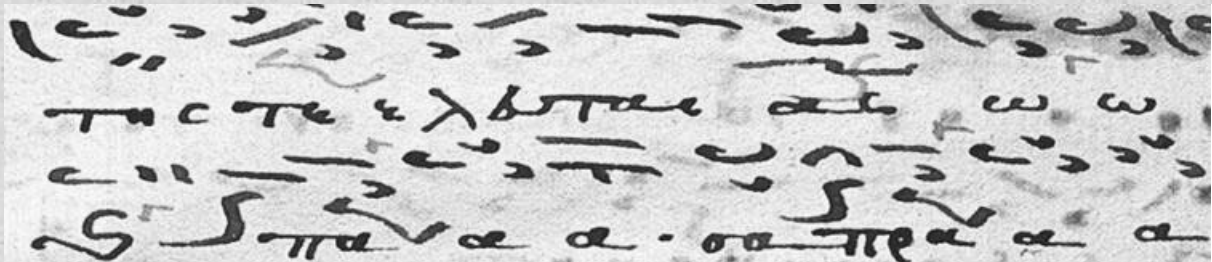
Scientific Branches – Related Scientific Fields –
Interdisciplinary Collaborations and Interaction

Proceedings

1st International Interdisciplinary Musicological Conference

29 June - 3 July 2014, Volos, Greece

Academy for Theological Studies of Volos, Department of Psaltic Art and Musicology

Κωνσταντίνος Χαρ. Καραγκούνης και Γεώργιος Κουρουπέτρογλου (Επιμ.)

Η Ψαλτική Τέχνη ως Αυτόνομη Επιστήμη

Επιστημονικοί Κλάδοι - Συναφή Επιστημονικά Αντικείμενα -
Διεπιστημονικές Συνεργασίες, Διαθεματικότητα και Διάδραση

Πρακτικά

1ου Διεθνούς Διεπιστημονικού Μουσικολογικού Συνεδρίου

29 Ιουνίου - 3 Ιουλίου 2014, Βόλος

Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών Βόλου, Τομέας Ψαλτικής Τέχνης και Μουσικολογίας

«Ἐὰν μὴ εὖσημον λόγον δῶτε πῶς γνωσθήσεται τὸ λαλούμενον;» Ἡ γλῶσσα καὶ ἡ μουσικὴ στὴν λατρεία τοῦ Θεοῦ

Εμμανουήλ Στ. Γιαννόπουλος

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Μουσικῶν Σπουδῶν
emmgian@gmail.com

Περίληψη. Ἡ ψαλτικὴ εἶναι μια αδιαίρετη ἐνότητα λόγου καὶ μέλους. Ἡ μουσικὴ ὑπάρχει γιὰ νὰ προβάλλει τὸν λόγο τῶν ὑμνογραφημάτων ὡς ἐμμελὲς κήρυγμα, νὰ εκφράσει μελωδικὰ τὰ νοήματα τῶν ὕμνων. Ἡ δε εκφωνητικὴ, μέση φωνή, ὑπάρχει γιὰ νὰ ἀναδεικνύει ἐμφαντικότερα τὸ νόημα τῶν Εὐαγγελικῶν καὶ Ἀποστολικῶν ἀναγνωσμάτων. Τα παραπάνω καθορίζουν καὶ τὴν ἀποστολὴ τῶν ἐκκλησιαστικῶν μουσικῶν ὄχι ἀπλᾶ ὡς ἐιδικῶν στὴν τέχνη τῶν ἤχων, ἀλλὰ ὡς μυστῶν καὶ διακόνων τῆς ἐκκλησιαστικῆς τελετουργίας σὲ ἐπίπεδο γλῶσσας, ὕμνων, τάξεως, νοήματος τῶν τελουμένων, λειτουργικῆς στάσης καὶ μέλους. Στὴν εἰσήγησή με τὸν παραπάνω τίτλο γίνονται ἐπισημάνσεις καὶ ἀναφορὲς πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ με πρακτικὸ προσανατολισμό, ἀλλὰ καὶ με βάση ἐπιστημονικὲς ἐρευνες.

Abstract. Psaltic art is an unbreakable unity of the word (the verses of the hymns) and the melody. Music has the purpose to express the meaning of the hymns just like the ekphonic system has the purpose to emphasize the meaning of the excerpts of the Holy Gospels and the Epistles of the Apostles. According to these, the ecclesiastical musicians don't only have the duty to be the experts in the art of the various musical modes, but also to be the specialists of the liturgical rite, the hymns, the tongue of the ecclesiastical Services, and must have a solemn attitude and a comprehension of the worship. In the present paper I will do some practical observations on the aforementioned references, based also on scientific research.

Θυμάμαι σαν νὰ ἦταν χτες, πρὶν ἀπὸ ἔντεκα χρόνια τὸν ἀπὸ Δημητριάδος μακαριστὸ ἀρχιεπίσκοπο Χριστόδουλο. Προσῆλθε τὴν τελευταία ἡμέρα τοῦ συνεδρίου τοῦ Ἰδρύματος Βυζαντινῆς Μουσικολογίας (Ἀθήνα, 15-19 Οκτωβρίου 2003) γιὰ νὰ παρακολουθήσει τὶς εἰσηγήσεις σὲ αὐτό. Ὅταν τοῦ ζητήθηκε νὰ μιλήσει, παίρνοντας τὸν λόγο, μεταξύ τῶν ἄλλων σημείωσε: «προσπαθήστε νὰ μιλάτε καὶ γιὰ θέματα τὰ ὁποῖα ἔχουν πρακτικὴ χρησιμότητα, ἀλλιῶς θὰ μείνετε δέκα ἄνθρωποι σὲ αὐτὴ τὴν αἴθουσα». Εκείνος βέβαια, ὡς γνώστης τῶν λειτουργικῶν θεμάτων τῆς ψαλτικῆς καὶ συγγραφέας ὁ ὁποῖος ἀσχολήθηκε εὐστοχα με αὐτὰ σὲ σειρά γραπτῶν του, εἶχε, πέραν τῶν ἄλλων, καὶ τὴν ποιμαντικὴ μέριμνα γιὰ τὸν ρόλο τῆς μουσικῆς στὴν λατρεία.

Τὴν προηγούμενη ἡμέρα ἐκείνου τοῦ ἐξαιρετικοῦ συνεδρίου, εἶχα παρουσιάσει μιὰ εἰσήγησή [1] σχετικὴ με τὴν μελωδικὴ ἐνδυσση τῶν στιχηρῶν ἰδιομέλων ἀπὸ τὰ μέσα περίπου τοῦ 18^{ου} αἰῶνα καὶ ἐξῆς, παραθέτοντας πολλὰ παραδείγματα, ἀποσκοπώντας σὲ μιὰ καλύτερη συνειδητοποίηση τῶν νοημάτων τῶν ὕμνων καὶ τῶν προβλημάτων που παρουσιάζονται ὅταν αὐτὰ τὰ νοήματα ἀλλοιώνονται ἀπὸ ἀστοχὲς μελοποιήσεις. Μιὰ εἰσήγησή γιὰ τὴν ὁποῖα δέχτηκα πολλές ἀντιρρήσεις ἀλλὰ καὶ πολλές ἐπιδοκίμασιες, καθὼς τὸ θέμα, ὡς μὴ ὄφειλε, θεωρεῖται σημεῖον ἀντιλεγόμενον μεταξύ μερικῶν ψαλτῶν.

Σήμερα, τόσα χρόνια μετὰ, καὶ με τὴν ἐρευνα νὰ ἔχει προχωρήσει ἀρκετὰ, εἶναι πια σαφές σὲ ἐμένα ὅτι, ἀφενὸς τὸ θέμα εἶναι βαθύτερο, ἀφετέρου πολλές τοποθετήσεις ἀκολουθοῦν περισσότερο μιὰ ἰδεολογικὴ καὶ κάπως ρομαντικὴ ἀποψη, παρὰ στηρίζονται στὴν γνώση αὐτῶν τούτων τῶν πεπραγμένων τῶν παλαιότερων μουσικῶν καὶ μεγάλων διδασκάλων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά τὸ θέμα εἶναι καὶ πρακτικὸ, καθὼς ἀφορᾶ ἀκριβῶς στο πῶς ψάλλουμε, στο πῶς ἀποδίδουμε τοὺς διάφορους ὕμνους ἐν ὥρᾳ λατρείας καὶ ὄχι μόνο. Πάνω σὲ αὐτὰ ἐπιθυμῶ καὶ πάλι νὰ ἀρθρώσω λίγα λόγια σήμερα.

Είναι σαφές ότι η ορθόδοξη εκκλησία είναι, πέραν των άλλων, και μια κιβωτός μέσα στην οποία συντηρήθηκαν και διασώθηκαν πλήθος πολιτισμικών στοιχείων, πρώτιστο εκ των οποίων είναι η γλώσσα. Είναι ακόμη σαφές ότι η ενασχόληση με την πολιτιστική δημιουργία αιώνων η οποία μεταφέρεται με τις φτερούγες της λατρείας κυρίως, μορφώνει και διαμορφώνει αποφασιστικά τους ανθρώπους που μετέχουν σε αυτήν, τους ανοίγει διάπλατα την πόρτα που οδηγεί στην απέραντη θάλασσα της καλλιέργειας και του σταδιακού σχηματισμού καλλιτεχνικών και ποιητικών φύσεων. Αρκεί βέβαια οι άνθρωποι να έχουν ανοιχτούς τους «δέκτες» τους, αρκεί να θέλουν να εντυπωθήσουν στον θησαυρό ενός τέτοιου ολάνθιστου κήπου και να μοχθούν γι' αυτό.

Ένα από αυτά τα καλλιτεχνήματα που μεταφέρονται εδώ και αιώνες μέσα από την λατρεία της εκκλησίας είναι η μουσική. Όπως όλες οι καλές τέχνες έτσι και στην μουσική δεν υπάρχουν όρια στην καλλιτεχνική έκφραση. Πάντα βρίσκονται νέοι τρόποι να αποδοθούν συναισθήματα, ψυχικές καταστάσεις, να εκφραστούν αυτά που θέλει να κοινωνήσει ο συνθέτης στους ακροατές. Με την διαφορά ότι στην εκκλησιαστική, συγκεκριμένα, μουσική, τα όρια τα βάζει ο γενικότερος διακονικός ρόλος όλων των τεχνών μέσα στο περιβάλλον της ορθόδοξης λατρείας, καθώς και το γεγονός ότι δεν υπάρχουν απλά ακροατές, αλλά προσευχόμενοι και μετέχοντες πιστοί. Εδώ η τέχνη πρέπει να αποβάλλει πολλά από τα χαρακτηριστικά που συναντούμε σε άλλες εκφράσεις της και να διακονήσει τον σκοπό της λατρείας. Μιλώντας ακριβέστερα μάλιστα, πρέπει να πω ότι τις περισσότερες φορές δεν πρόκειται περί αποβολής στοιχείων, αλλά περί χρήσης τους με διαφορετικό τρόπο. Είναι κρίσιμο να αναγνωρίσουμε ότι στα πλαίσια της ορθόδοξης λατρείας δεν πρόκειται απλά περί μουσικής, αλλά περί ψαλτικής, δηλαδή περί αδιαίρετης ενότητας λόγου (πρώτιστα) και μέλους.

Οι ασχολούμενοι με την εξέλιξη της ψαλτικής γνωρίζουν ότι τους πρώτους αιώνες στους οποίους έχουμε γραπτά μουσικά μνημεία το μέλος είναι απλό. Αργότερα, περί τα τέλη του 13^{ου} αιώνα κ.ε., με την επίδραση και άλλων παραγόντων, δημιουργούνται μεγάλα και εκτενή μουσικά έργα, πλατειά και ατέλειωτα (με βάση την μεταγραφή τους στο σημερινό σύστημα μουσικής σημειογραφίας), στα οποία σαφώς διακρίνουμε μια αυτονόμηση της μουσικής. Όσο κι αν δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ότι οι μελωδίες αυτές ήταν σε συχνή χρήση στις καθημερινές ακολουθίες, η επίδρασή τους προς την κατεύθυνση της κυριαρχίας της μουσικής δεν μπορεί παρά να ήταν υπαρκτή. Για τον λόγο αυτό, απέναντι στην τάση αυτονόμησης της μουσικής ως κυρίαρχης μέσα στην λατρεία αντιτάχτηκαν οι συνθέτες οι οποίοι δημιούργησαν τα αποκαλούμενα «εκκλησιαστικά» μέλη από τον 16^ο-17^ο τουλάχιστον αιώνα και μετά. Στην συντριπτική τους πλειονότητα τα μέλη αυτά ήταν σύντομα, και έτσι δηλώνονται στις επιγραφές των κωδίκων, ώστε να ψάλλονται ως καταλληλότερα στις ακολουθίες. Υπάρχουν δε πολλές περιπτώσεις όπου σε ένα μουσικό χειρόγραφο έχουμε ύμνους μελοποιημένους αργά και καλοφωνικά, και αμέσως μετά τους ίδιους ύμνους μελοποιημένους σύντομα, με την επιγραφή «ἕτερον ἐκκλησιαστικόν».

Έχουμε λοιπόν τα «έκκλησιαστικά σύντομα», τα «κεκραγάρια σύντομα έκκλησιαστικά», τον «Πολυέλεο συνοπτικό τε καὶ έκκλησιαστικό», το «σύντομον έκκλησιαστικόν» τα «Θεὸς Κύριος μικρά, έκκλησιαστικά», το «Χερουβικὸν έκκλησιαστικόν, εὐσύνοπτον», κ.ά. [2] τα οποία προσπαθούν να απαντήσουν στο πλάτεμα της μουσικής και στην υπερβολική επιτήδευσή της, που την οδηγούν, όπως ήδη σημείωσα, και σε τάσεις αυτονόμησης. Το γεγονός ασφαλώς δεν υπονοεί αρνητική αξιολογική τοποθέτηση απέναντι στα παλαιά μεγάλα και εκτενή δημιουργήματα, η οποία αντιβαίνει στην ίδια την φύση της μουσικής. Αντιθέτως, η καλλιτεχνική αξία αυτών των μεγάλων και πλατειών συνθέσεων είναι αναμφίβολη και η παρουσία τους στην ιστορία της ψαλτικής είναι ένας μεγάλος σταθμός και κορύφωση της συγκεκριμένης τέχνης.

Ωστόσο, φαίνεται ότι θα πρέπει να διαχωρίσουμε την μουσική που ανηφορίζει τον δίχως όρια δρόμο της τέχνης, από την λειτουργική ψαλτική που διακονεί με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά την λατρεία. Και στην δεύτερη περίπτωση πρόκειται περί τέχνης υψηλής, το ύψος της όμως κρύβεται στην απλότητα, την γλαφυρότητα και την μουσικότητα με την οποία διακονεί τον λόγο. Αυτός είναι το πρωτεύον στην αδιαίρετη ενότητα λόγου και μέλους που αποτελεί την ψαλτική, και όπου, εξαιτίας άλλων παραγόντων, αυτή η ενότητα διαταρράσσεται, η μουσική καλείται να βρει τους δρόμους ώστε να επανατοποθετούνται τα πράγματα στην σωστή τους βάση. Τις περισσότερες φορές κάτι τέτοιο μπορεί να γίνει με αποφυγή ακροτήτων και με γνώση των κανόνων της τέχνης.

Δεν είναι ανάγκη να αναφερθούν ξανά εδώ πλήθος πατερικών και άλλων χωρίων που οριοθετούν την χρήση της ψαλτικής, ούτε να καταχωρηθούν αποσπάσματα επίσημων εγκυκλίων αλλά

και απόψεων σπουδαίων ιεροψαλτών που στηρίζουν τα παραπάνω. Αρκεί μόνο να αναγνωστεί η πρωτοχριστιανική αποστολική ρήση που αποτελεί το πρώτο μέρος του τίτλου της παρούσης εισήγησης, και να συνδεθεί και με όσα την ακολουθούν. Πράγματι, στην Α΄ προς Κορινθίους (Κεφ. 14, στίχοι 9, 14-15) επιστολή ο απ. Παύλος σαφώς αναφέρει πως «Ἐὰν μὴ εὖσημον λόγον δῶτε πῶς γνωσθήσεται τὸ λαλούμενον;» («εάν με την γλώσσαν σας δεν πείτε λόγον, που να έχει νόημα και σημασίαν σαφή και καταληπτήν στους άλλους, πως είναι δυνατόν να εννοηθούν τα λεγόμενά σας;»). «Ἐὰν γὰρ προσεύχωμαι γλῶσση, τὸ πνεῦμά μου προσεύχεται, ὃ δὲ νοῦς μου ἄκαρπός ἐστι. Τί οὖν ἐστι; προσεύξομαι τῷ πνεύματι, προσεύξομαι δὲ καὶ τῷ νοῖ· ψαλῶ τῷ πνεύματι, ψαλῶ δὲ καὶ τῷ νοῖ.» («Τι λοιπόν πρέπει να γίνει επί του προκειμένου; Θα προσευχηθῶ με το πνευματικόν χάρισμα, αλλά θα προσευχηθῶ και με τον νουν, κατανοών και ερμηνεύων το περιεχόμενον, της προσευχής. Θα ψάλλω με το πνευματικόν χάρισμα της γλώσσης, θα ψάλλω όμως και με τον νουν») [3].

Ο δε Θεόκλητος Φιλαδελφείας με σαφήνεια οριοθετεί: «Τὴν διὰ στόματος ψαλμωδίαν ἐκτέλει, πλὴν ἡσύχῳ πάνυ φωνῇ καὶ μετὰ ἐπιστασίας τοῦ νοῦ, μὴ ἀνεχόμενος ἀδιανότητόν τι τῶν λεγομένων καταλιπεῖν· ἀλλ' εἰ ποτέ τι διαδράσει τὸν νοῦν, ἐπανάλαβε τὸν στίχον, ὡς ἂν γένηται, μέχρις ἂν τὸν νοῦν ἐπακολουθούντα ἕξης τοῖς λεγομένοις» [4]. Ὅπως ἔλεγε ἕνας ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους ἀγιορείτες ψάλτες τοῦ β' μισοῦ τοῦ 20^{ου} αἰώνα, ο π. Γαβριήλ Μακαβός: «ψέλνω λόγια, ὄχι μελωδίες» [5].

Δυστυχῶς, πολλές φορές στις λατρευτικές συνάξεις παρατηρούνται ἀνωμαλίες στην χρήση της γλώσσας, ὄχι μόνο στην ψαλτική ἀπόδοση ὕμνων, ἀλλὰ και στις ἐμμελεῖς ἀναγνώσεις και στις ἐμμελεῖς ἐκφωνήσεις και, συνακόλουθα, στην διδασχὴ και κατανόηση τῶν ἱερῶν νοημάτων που ὅλα αὐτὰ πρέπει να υπηρετοῦν. Ἀν θα ἠθέλα να ἀκριβολογήσω, ἴσως θα ἔπρεπε να τονίσω ὅτι ὑπάρχει ἕνας τρόπος μαγικῆς τελέσεως τμημάτων τῶν ἀκολουθιῶν, ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς, ὀλίγον κατ' ὀλίγον, δημιουργηθείσης καταστάσεως. Ὁ ὅρος εἶναι δάνειο ἀπὸ τὸν ἀλησμόνητο δάσκαλό μας Ἰωάννη Φουντούλη ὁ ὁποῖος, «Πίστευε πάρα πολὺ σε αὐτὸ που λέμε «λογικὴ λατρεία». Στον τομέα τῆς ψαλτικῆς ἔλεγε: «αν λείψη αὐτὴ ἡ λογικὴ διάστασις τῆς λατρείας, αν ὁ ψάλλων δεν γνωρίζει «τὴν δύναμιν τῆς φωνῆς», αν ὁ πιστός δεν κατανοεῖ τὸ «λαλούμενον», εἴμεθα -κατὰ τὸν ἀπόστολο Παύλο- σαν να λαλοῦμε «εις ἀέρα». Ἡ λατρεία γίνεται ἀλογος λατρεία, γίνεται μαγεία.» [6].

Προτοῦ ἀναφερθῶ στην ψαλμώδηση ὕμνων, ἀς μιλήσω για τις ἐμμελεῖς ἀναγνώσεις και ἐκφωνήσεις οἱ ὁποῖες, ἔτσι ὡπως πολλές φορές ἐκτελοῦνται, ὄχι μόνο δεν υπηρετοῦν τὴν λογικὴ λατρεία, ἀλλὰ φτάνουν στα ὅρια τῆς ὕβρης και τῆς δογματικῆς ἐκτροπῆς. Οἱ λέξεις χάνουν τὸ νόημά τους ὅταν, ἐπὶ παραδείγματι, ἐκφωνοῦμε: «Ὁρθοὶ μεταλαβόντες τῶν θεῶν...», ἢ «Πρόσχωμεν τὴν ἁγίαν Ἄναφοράν...», ἢ «Σοφία ὀρθοὶ ἀκούσομεν τοῦ ἁγίου Εὐαγγελίου...», ἢ «Τὴν ἡμέραν πᾶσαν ἁγίαν, τελείαν εἰρηνικὴν καὶ ἀναμάρτητον, αἰτησάμενοι ἑαυτοὺς καὶ ἀλλήλους...». Ὅπως ἔλεγε και πάλι ὁ Φουντούλης «Μποροῦμε κάλλιστα να κερδίσωμε χρόνο ψάλλοντας κατ' ἀπλούστερο και ἱεροπρεπέστερο τρόπο τοὺς ὕμνους και ἀπαγγέλοντας τα τοῦ διακόνου και τοῦ ἱερέως κατὰ εὐληπτο, σαφὴ και σύντομο τρόπο, χωρὶς φωνητικὴς ἐπιδείξεις και ἀνατολισμούς» [7]. Μαζὶ με τις λέξεις ὁμως που χάνουν τὸ νόημά τους ἀπὸ τὴν μηχανιστικὴ ἐκφορά τῶν λειτουργικῶν ἐκφωνήσεων και τὴν ἀποσιώπηση τῶν ευχῶν, χάνεται και ἡ ἐν γένει ὀρθὴ λειτουργικὴ στάση μας. Βλέπουμε ἔτσι να ὑπάρχουν προτροπές ὡπως: *Τὰς κεφαλὰς ἡμῶν τῷ Κυρίῳ κλίνομεν* και να συνεχίζεται ἡ ἀδιάφορη παρουσία τῶν παρισταμένων, χωρὶς να γίνεται ἀντιληπτό τὸ ἰδιαίτερο τῆς στιγμῆς και ἡ στάση που απαιτεῖται.

Στις ἐμμελεῖς ἀναγνώσεις παρουσιάζονται παρεμφερῆ προβλήματα που, ὡπως εἶπα, φτάνουν μέχρι τα ὅρια τῆς ἐκτροπῆς: «κατὰ τὴν παράδοσιν τῶν ἀνθρώπων, κατὰ τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου...» (ἀντί: «κατὰ τὴν παράδοσιν τῶν ἀνθρώπων, κατὰ τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου» [8]), ἢ τὸ ἐξωφρενικό: «οἱ δὲ τοῦ Χριστοῦ τὴν σάρκα ἐσταύρωσαν, σὺν τοῖς παθήμασι καὶ ταῖς ἐπιθυμίαις» τὸ ὁποῖο ἀποδίδει πάθη και ἐπιθυμίας στον Χριστό (ἀντί τοῦ ὀρθοῦ: «οἱ δὲ τοῦ Χριστοῦ, τὴν σάρκα ἐσταύρωσαν σὺν τοῖς παθήμασι καὶ ταῖς ἐπιθυμίαις» [9]). Ἀφήνω τις λέξεις «κατὰ» (ἤδη ἀνέφερα παράδειγμα), «διὰ» (διὰ τῶν προφητῶν, ἀντί: διὰ τῶν προφητῶν), «μετὰ» (μετὰ παρρησίας, ἀντί: μετὰ παρρησίας), «ὑπὸ» (ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων, ἀντί: ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων) με τὴν λάθος ἐκφορά τῶν ὁποίων καταστρέφονται νοηματικὰ τα κείμενα.

Το πρόβλημα βέβαια δεν σταματά στα λειτουργικά κείμενα, στο Σύμβολο της Πίστεως ή στην Κυριακή προσευχή. Σε πρόσφατα δημοσιευμένο στην αγγλική γλώσσα, προβληματικό δυστυχώς, κατάλογο περιγραφής ψαλτικών χειρογράφων, η γνωστή φράση της Προθεωρίας της παπαδικής *Αρχή σὺν Θεῷ τῆς παραλλαγῆς μετὰ τῆς μετροφωνίας* μεταφράστηκε: *parallage after the metrophonia*, αντί *parallage together with metrophonia* [10].

Ας αφήσω και τον εκλατινισμό της γλώσσας μας με εκείνα τα *d* και *g* αντί των *ντ* και *νγ* (Σταυρωθέδα, αναστάδα, και πάδα τα εδος μου, ή Άγγελος, ευαγγελίζου) που συχνά πυκνά γίνεται αντιληπτή, καθώς και την άλογη προφορά του *κ* εμπρός από *ι*, *η*, *υ*, *οι*, *ει*, και *ε*, *αι*, *η* οποία τείνει να πάρει διαστάσεις επιδημίας. Πρέπει κάποιος να μαθητεύσει σε λόγιους εκκλησιαστικούς άνδρες, ή να προμηθευτεί ηχογραφήσεις καλών αναγνωστών (πατριαρχών, αρχιερέων, ιερέων, ψαλτών, κλπ.) ώστε σταδιακά να διαμορφώσει ένα καλό γλωσσικό αισθητήριο και στις αναγνώσεις.

Ίσως κάποιοι σχολιάσουν: «αγαπητέ μου, άστα αυτά, είναι λεπτομέρειες, το θέμα είναι να ψάλλεις». Καθόλου λεπτομέρειες δεν είναι, αντιθέτως, εδώ κρύβεται όλη η ουσία της χρήσης της μουσικής στην λατρεία, και όχι τόσο σε αυτήν ή την άλλη επιλογή μουσικής επιτήδευσης ή εμμελέστερης διαφοροποίησης σε σχέση με τους παλαιότερους. Για τον λόγο αυτό έγραψα παλαιότερα σε πρόλογο ενός έργου τού άλλου πεφιλημένου διδασκάλου, του αειμνήστου τώρα πια π. Κωνσταντίνου Παπαγιάννη, ότι: «τα προσόντα των διακόνων του αναλογίου δεν μπορούν να περιορίζονται μόνο σε όσα θεμελιώδη από καθαρά μουσικής απόψεως κατέγραψε ήδη τον ιε' αιώνα ο λαμπαδάριος του ευαγούς βασιλικού κλήρου Μανουήλ Δούκας Χρυσάφης. Ο ιεροψάλτης οφείλει επιπλέον να είναι λόγιος, φιλομαθής, ώστε να γνωρίζει άριστα ή έστω να μελετά συστηματικά τα υμνογραφικά και τα αγιογραφικά κείμενα τα οποία πρόκειται να αποδώσει μελωδικά ή εκφωνητικά στην λατρεία, με σκοπό την επιτυχήστερη μελωδική ερμηνεία τους. Να προσεγγίζει βιωματικά και (θα τολμούσα να πω) με κάποια θεολογική γνώση, όχι απλά καλλιτεχνικά, τον υμνητικό λόγο, καθώς και να κινείται άνετα στην χρήση του λόγου και του μέλους μέσα στα πλαίσια των ακολουθιών, με βάση την γνώση του τυπικού και την λειτουργική-εκκλησιαστική οξυδέρκειά του.» [11].

Είναι κατάλληλη η ευκαιρία σήμερα να προσθέσω κάτι που το θεωρώ θεμελιώδες για το παρόν και το μέλλον της λειτουργικής ψαλτικής: η διδασκαλία της ψαλτικής δεν μπορεί να περιορίζεται στα, βασικά κατά τα άλλα, τεχνικά στοιχεία της μουσικής (ήχοι, παραλλαγή, μέλος, θέσεις, διαστήματα, φθορές, ύφος, χρόνος, εκφορά συμφώνων και φωνηέντων, κ.ά.) αλλά πρέπει απαραίτητα να ξεκινά από την διδασχά και γνώση του περιεχομένου του ύμνου που πρόκειται να μελετηθεί μουσικά, του νοήματός του το οποίο επιδιώκεται να αναπτυχθεί μελωδικά. Εάν περιοριζόμαστε μόνο στα τεχνικά στοιχεία της μουσικής δεν είμαστε ψάλτες, αλλά απλοί μουσικοί. Το γεγονός δε της αποξένωσης από το συναμφοτερον της ψαλτικής (λόγος και μέλος) καθώς και από τον ευχητικό λόγο, έχει εξαιρετικά δυσάρεστα αποτελέσματα στην λατρεία, ειδικά δε στα μυστήρια, όπου χάνεται ο λόγος και κυριαρχεί το μέλος, μετατρέπεται η θεία λειτουργία σε «ιερή μουσική συναυλία» για να θυμηθώ και πάλι τον Φουντούλη, ή όπως, αλλιώς το έγραψε: «Ο ψάλτης έγινε το κυρίαρχο πρόσωπο στην σύναξη και ο ιερέυς ουσιαστικά το δευτερεύον. Πράγματα δηλαδή αντιθεολογικά και αντιπαραδοσιακά.» [12].

Παρομοίως, δεν νοείται εμμελής ανάγνωση κειμένων ευαγγελικών ή αποστολικών χωρίς προηγούμενη προσεκτική μελέτη της ερμηνείας τους, ειδικά δε των περικοπών από τις επιστολές του αποστόλου Παύλου των οποίων τα νοήματα είναι δύσκολα και πυκνά, και η εμμελής απόδοσή τους δεν μπορεί να εξαντλείται σε μια καλλιφωνη επιτήδευση. Η απρογραμμάτιστη ανάθεση της ανάγνωσης του Αποστόλου σε κάποιον που βρέθηκε δίπλα μας ή εκτάκτως μάς επισκέφθηκε στο αναλόγιο ή και από εμάς τους ίδιους, δεν αποτελεί πράξη ψαλτικής ευθύνης, ούτε δικαιώνει την από αιώνων καθιέρωση στην λατρεία της εκφωνητικής απαγγελίας, που με την σειρά της προέρχεται από την αρχαιότητα και της οποίας η εξέλιξη δημιούργησε την ψαλτική σημειογραφία.

Γνωρίζω βέβαια ότι πολλά από τα προβλήματα λανθασμένης απόδοσης ύμνων ή περικοπών δεν προέρχονται μόνο από την βασική έλλειψη γλωσσικής παιδείας, η οποία επιτείνεται από την θλιβερή απουσία μέριμνας κατά την ψαλτική εκπαίδευση, αλλά και από εσωτερικούς παράγοντες της γλώσσας, όπως είναι η ισορροπία φράσεων κατά την εκφορά τους ή και αυτή καθ' αυτή η ποιητική δομή τους. Έτσι, κάποια από τα παραπάνω παραδείγματα εκεί έχουν την αιτία της άλογης ανάγνωσης τους, όπως και αρκετά άλλα, επί παραδείγματι το: «ὁ ἔχων ὦτα, ἀκούειν ἀκουέτω» (αντί του ορθού «ὁ ἔχων ὦτα ἀκούειν, ἀκουέτω» [13]). Και φυσικά, είναι και αρκετές οι περιπτώσεις όπου και κατά την ψαλμώδηση ύμνων ακολουθείται η ποιητική δομή τους, η οποία όμως τεμαχίζει και κάποιες

φορές διαστρέφει το νόημα τους (π.χ. *πλήρης ὁ οὐρανός και ἡ γῆ τῆς δόξης Σου* [14], στο οποίο με την κυριαρχία της μουσικής κορώνας στην λέξη *οὐρανός* διαιρούνται τα μη διαιρούμενα).

Εδώ είναι ανάγκη να μελετήσουμε τις σοβαρότερες περιπτώσεις και να αναζητήσουμε λύσεις. Γνωρίζουμε άλλωστε τώρα πια ξεκάθαρα ότι, ακόμη και στην κοσμική ποίηση, οι δημιουργοί των ποιημάτων να μην τηρούν μια ποιητική δομή, όταν όμως αυτά απαγγέρονται ή μελοποιούνται, οι ίδιοι οι δημιουργοί ενδιαφέρονται για την νοηματική τους απόδοση, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις όπου η αυστηρή τήρηση της ποιητικής δομής αλλοιώνει καίρια «το λαλούμενον» [15].

Και φυσικά το ίδιο γίνεται και σε άμπολλα εκκλησιαστικά ποιήματα, όπως στο δίστιχο:

*Σώφρων Ἰωσήφ, δίκαιος κράτωρ ὠφθη,
καὶ σιτοδότης ὡ καλῶν θημωνία!*

το οποίο διαβάζεται-απαγγέλεται κατά το νόημά του και όχι κατά τον ποιητικό του χωρισμό, όπως και το αμέσως επόμενο από την ίδια ακολουθία:

*Τὴν Συναγωγὴν, συκῆν Χριστός, Ἑβραίων,
καρπῶν ἄμοιρον πνευματικῶν εἰκάζων,
ἀρᾷ ξηραίνει ἢς φύγωμεν τὸ πάθος* [16].

Πιστεύω βαθύτατα ότι τα παραπάνω δεν είναι μια θεωρητική ή θεολογική προσέγγιση, αλλά έχουν σαφέστερες πρακτικές και καθαρά ψαλτικές διαστάσεις. Για τον λόγο αυτό θα θίξω και την καθαρά μουσικολογική τους διάσταση, η οποία φανερώνεται σταδιακά με την έρευνα των ακραιφνώς μουσικών πηγών.

Πράγματι, από την μελέτη των χειρογράφων, των έντυπων εκδόσεων και από την ακρόαση παλαιών και νεότερων ηχογραφήσεων, διαπιστώνεται σταδιακά ξεκάθαρα ότι οι κορυφαίοι μαῖστορες της μουσικής προχωρούν σταθερά και συστηματικά σε επιτυχεστέρες νοηματικά μελοποιήσεις. Είχα την ευκαιρία σε δύο επιστημονικά συνέδρια τελευταία στην Ελλάδα και στο εξωτερικό [17], να δείξω με συγκεκριμένα παραδείγματα πώς μορφές της ψαλτικής όπως ο Πέτρος ο Πελοποννήσιος († 1778) δεν αρκούνται απλώς στο να επεξεργαστούν μουσικά το προγενέστερο και σύγχρονό τους μουσικό υλικό, αλλά ταυτόχρονα προσπαθούν να τονίσουν και να χωρίσουν λογικότερα τα υμνογραφήματα. Η διαδικασία αυτή που δεν έχει επισημανθεί από την μουσικολογική έρευνα, προκύπτει αβίαστα από τις συγκρίσεις μελών στην διαχρονική τους εξέλιξη.

Επειδή ανέφερα τον Πέτρο, ο οποίος είναι ένα ορόσημο για την ψαλτική μας, θέλω να σημειώσω υπεύθυνα πια, ότι η μεγαλωσύνη του δεν έγκειται απλά στο γεγονός ότι μελοποίησε κατά το νέο αργό στιχηραρικό μέλος και έτσι ευεργέτησε την νεότερη μελοποιία. Πολλά δείγματα αυτού του μέλους υπήρχαν και πριν τον Πέτρο, έστω και χωρίς συστηματοποίηση και πληρότητα, τις οποίες πρέπει βέβαια ευγνωμόνως να του αποδώσουμε. Εάν, ωστόσο, συγκρίνει κάποιος το Αναστασιματάριο του δασκάλου του Δανιήλ με εκείνο του Πέτρου, θα διαπιστώσει ότι ο τελευταίος συνεχώς διορθώνει παρατονισμούς, ομαλοποιεί και συνδέει τεμαχισμένες φράσεις που νοηματικά πρέπει να εμφανίζουν συνέχεια [18], τακτοποιεί λογικότερα τις ατελείς και εντελείς καταλήξεις των μελών.

Την ίδια εργασία κάνει και στο Ειρμολόγιο του ιερέα και Νομοφύλακα Μπαλάση που κυριαρχούσε επί 80 τουλάχιστον χρόνια μέχρι τις μέρες του. Δεν συντέμνει απλά κάποιες γραμμές και αλλάζει ενδεχομένως επιμέρους μουσικές θέσεις, αλλά εκλογικεύει διαρκώς άτοπους τονισμούς λέξεων, καταργεί όμοιες μελωδικές εκτυλίξεις σε ισοσυλλαβούσες και ομοτονούσες φράσεις με σκοπό την λογικότερη ψαλμώδησή τους μέσα από τον κανονισμό ατελών και εντελών καταλήξεων, κ.ά. [19]. Την ίδια εργασία παρατηρούμε και σε μέλη της Παπαδικής, πολλά από τα οποία με την σειρά τους βέβαια βασίζονται οφθαλμοφανώς στα αντίστοιχα των πρωτοψαλτών Δανιήλ και Ιωάννη, αλλά με περαιτέρω επεξεργασία προς την κατεύθυνση που ανέφερα.

Εκεί εστιάζεται σαφέστερα η μεγαλωσύνη του Πέτρου σε σχέση με τους προγενέστερους. Η δε προσπάθεια σαφέστερης ανάδειξης του υμνογραφικού λόγου από μέρους του δεν πήγαζε μόνο από μια πρακτική προσέγγιση στα ψαλλόμενα κατά την εποχή του μέλη, αλλά είχε και ξεκάθαρο θεωρητικό υπόβαθρο. Ο μαθητής τού σπουδαιότερου μαθητή τού Πέτρου, ο Χρύσανθος από την Μάδυτο, περιγράφει στο Μέγα Θεωρητικό του τον τρόπο μελοποιίας του δασκάλου όπως του μεταφέρθηκε και όπως προδήλως διαπιστώνεται από τα έργα του: κανονισμός των ατελών και εντελών καταλήξεων της μελωδίας σύμφωνα με τα σημεία στίξης του υμνογραφήματος, έτσι ώστε να

διασώζονται τα νοήματά του [20]. «Ω τῆς σοφῆς ἐπινοίας τοῦ διδασκάλου, ὁμοῦ τε ἄδειν ἡμᾶς καὶ τὰ λυσιτελῆ μανθάνειν μηχανωμένον! ὄθεν καὶ μᾶλλον πως ἐντυποῦται ταῖς ψυχαῖς τὰ διδάγματα», θὰ ἔλεγε ὁ Μέγας Βασίλειος [21].

Από την εποχή του Πέτρου και εξής δεκάδες εκ των κορυφαίων μελοποιών, εκδοτών, ψαλτών εμφανίζονται να μεριμνούν ιδιαίτερα για την αλλαγή προβληματικών μελοποιήσεων με άλλες μουσικές μορφές, ώστε να αναδεικνύονται ορθότερα τα υμνογραφήματα ως *εμμελές κήρυγμα* (όπως τα χαρακτηρίζει μία πατριαρχική εγκύκλιος). Ο πρωτοψάλτης Ιάκωβος, ο Χαρτοφύλακας Χουρμούζιος, Κωνσταντίνος ο πρωτοψάλτης, Ιωάννης ο λαμπαδάριος, Ζ. Ζαφειρόπουλος, Ιάκωβος Ναυπλιώτης, Μανέας, Σεραφείμ Γεροθόδωρος, Κωνσταντίνος Πρίγγος, Δημήτριος Μαγούρης, Σύρκας, Στανίτσας (με μια μεγάλη ευαισθησία στο θέμα αυτό, αποτυπωμένη στα χειρόγρατά του και στην ψαλμώδησή του), Περιστερής, Ευθυμιάδης, Καραμάνης, Ταλιαδώρος, Αστέρης, πολλοί αγιορείτες, και πολλοί ακόμη που δεν μπορούν να αναφερθούν αναλυτικά εδώ, αλλά το έργο τους έχει πια επισημανθεί.

Και είναι μια ευκαιρία σήμερα για να σημειωθεί (για πρώτη φορά ως σαφής μουσικολογική αναφορά), ότι υπάρχει μια μεγάλη, πολλή σημαντική και άκρως ενδιαφέρουσα πλήρης τέτοια εργασία προς την κατεύθυνση επιτυχέστερων μελοποιήσεων με βάση το νόημα των ύμνων, στα χρόνια που ακολούθησαν την καθιέρωση της Νέας Μεθόδου της ψαλτικής. Φέτος που εορτάζουμε την διακοσιοστή επέτειο από την διαμόρφωση και έγκριση της Νέας Μεθόδου είναι προγραμματισμένη από μέρους μου μια πρώτη σύντομη παρουσίαση αυτού του έργου, για το οποίο τίποτα συγκεκριμένο δεν έχει, έως τώρα, δημοσιευτεί.

Είναι αναμφισβήτητη αλήθεια ότι, οι προσπάθειες πολλών παλαιών και νεώτερων διδασκάλων προς την κατεύθυνση αυτή, δεν σταματούν μόνο στην μουσική επεξεργασία των ιδιομέλων και των ύμνων της παπαδικής, αλλά επεκτείνονται και στις σοβαρότερες προβληματικές περιπτώσεις των προσομοίων. Είναι σαφές σε όσους είναι μαχόμενοι ιεροψάλτες ότι, εάν στα προσόμοια πρέπει πάντα, χωρίς καμία αλλαγή, να εφαρμόζουμε την μελωδία των αυτομέλων, το αποτέλεσμα στις περισσότερες των περιπτώσεων θα ήταν τραγικό. Για τον λόγο αυτό έχουν παγιωθεί πολλές εξαιρέσεις στον κανόνα αυτό, ιδιαίτερα σε τονισμούς λέξεων και φράσεων, εξαιρέσεις που τις περισσότερες φορές εκτελούνται με μόνο κριτήριο την γλωσσική αίσθηση του ψάλλοντος. Ωστόσο, λόγω του ότι πολλοί υμνογράφοι δεν μπόρεσαν ή δεν ήξεραν πώς να συμβαδίσουν τα νοήματά τους με την δοσμένη μελωδία των αυτομέλων, κάποιες φορές παρατηρούνται ηπιότερα ή σοβαρότερα προβλήματα στην κατανόηση των ύμνων αυτών.

Αρχικά, πρέπει να σημειωθεί ότι δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι από κάποια εποχή και μετά παρουσιάζονται στα ψαλτικά χειρόγραφα καταγεγραμμένες ολόκληρες μελοποιήσεις κανόνων ή στιχηρών προσομοίων και όχι μόνο των αυτομέλων και των ειρμών τους. Θα πρέπει να ελεγχθούν σταδιακά αυτές, ώστε να διαπιστωθεί η άκαμπτη ή μη εφαρμογή της μελωδίας του αυτομέλου και στα προσόμοιά του, έστω και όταν αυτή δεν εξυπηρετεί καθόλου την νοηματική απόδοση του ύμνου, όταν δηλαδή υπερσχύει η μουσική φόρμα και όχι το περιεχόμενο του υμνογραφικού λόγου. Αλλά εάν ισχύει η άκαμπτη σε κάθε περίπτωση εφαρμογή, τότε γιατί ένιωσαν οι παλαιοί, ήδη από τον 17^ο-18^ο αιώνα, την ανάγκη να καταγραφεί και το μέλος των προσομοίων;

Έως τώρα, σε δειγματοληπτική εξέταση ελάχιστων καταγραφών στα τέλη του 18^{ου} αιώνα διαπιστώθηκε ασφαλώς ότι σε κάθε προσόμοιο δημιουργούνται πολλές διαφορετικές μουσικές θέσεις για τον καλύτερο τονισμό λέξεων και εννοιών, χωρίς ωστόσο να διαπιστωθούν θεμελιώδεις αλλαγές και στις ενδιάμεσες καταλήξεις του μέλους (σε σχέση με εκείνες του ειρμού-αυτομέλου).

Στην έντυπη ψαλτική παραγωγή υπάρχουν σαφώς (ήδη από τα πρώτα χρόνια της και μάλιστα από πατριαρχικούς ψάλτες) αλλαγές σε συγκεκριμένα σημεία, ώστε να μην τεμαχίζονται άστοχα τα νοήματα των ύμνων. Δεν πρόκειται για γενικευμένη πρακτική, που δεν χρειάζεται άλλωστε, αλλά για στοχευμένες επεμβάσεις με μια μουσική αισθητική που οπωσδήποτε εξελίσσεται και επιτυγχάνει σταδιακά καλύτερα καλλιτεχνικά αποτελέσματα, αποδίδοντας ταυτόχρονα την βασική έννοια του υμνογραφήματος.

Η πρακτική αυτή, όπως ήδη ανέφερα, είναι έκδηλη και σε εκτελέσεις ύμνων από κορυφαίους ιεροψάλτες. Η μελέτη πλήθους ηχογραφήσεων των τελευταίων εκατό περίπου ετών μαρτυρεί αβίαστα για το γεγονός. Η φροντίδα για την εύστοχη απόδοση των νοημάτων των ύμνων με κατάλληλο κανονισμό της μελωδίας τους είναι ένα χαρακτηριστικό των «ψαγμένων» ιεροψαλτών, μαζί με την μελωδικότητα απόδοση της μουσικής τους. Σήμερα που η αυτονόμηση της μουσικής έχει και πάλι

έντονο χαρακτήρα με βάση σύνθετες και υπερβολικά εξεζητημένες μελοποιήσεις, ή μέσα από ανατολικές ή δυτικές επιρροές στην σύνθεση, ίσως δε και με αυτούσια αντιγραφή εξωτερικών μελών μαζί με έντονα στοιχεία εντυπωσιασμού, κυρίως όμως λόγω του παραμερισμού της κατανόησης των ψαλλομένων, είναι ανάγκη να ξανακοιτάξουμε τα θέματα αυτά.

Δυστυχώς, η διάκριση της μουσικής σε αυτόνομη τέχνη από την μια, και σε λειτουργική ψαλτική από την άλλη, είναι κάτι που υφίσταται στον βαθμό που δεν γίνεται προσπάθεια να θεμελιωθεί η διδασκαλία της και στους δύο πυλώνες οι οποίοι την αποτελούν, στον βαθμό που η χρήση της δεν εξυπηρετεί πάντα τον σκοπό ένταξης της στην λατρεία του Θεού. Δεν πρόκειται για θέμα αξιολόγησης της τέχνης, ούτε, βέβαια, για απόρριψη κάποιου τμήματός της. Πρόκειται απλά για στόχευση στο στοιχείο της τέχνης που κάποιος θεωρεί ότι πραγματικά αξίζει να στοχεύσει. Όσον αφορά στην λειτουργική ψαλτική, για την οποία κάποια πράγματα αναφέρθηκαν παραπάνω, το στοιχείο αυτό που καθορίζει την χρήση της και την αξία της είναι μια παρεμφερής εκδοχή της αναφερθείσης σαφούς Παύλειας επιταγής, μια εκδοχή την οποία οφείλουμε στον Μέγα Βασίλειο: «Ἡ γλῶσσα ψαλλέτω, ὁ νοῦς ἐρευνάτω τὴν διάνοιαν τῶν εἰρημένων, ἵνα ψάλλῃς τῷ πνεύματι, ψάλλῃς δὲ καὶ τῷ νοῖ» [22].

ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- [1] «Σῶσόν με θεολογοῦντά Σε. Ἡ μελωδική ἔνδυσση τῆς ὑμνογραφίας στὸ νέο στιχηραρικὸ γένος μελοποιίας», εισήγηση στο Β' Διεθνές Συνέδριο Μουσικολογικὸ καὶ Ψαλτικὸ τοῦ Ἰδρύματος Βυζαντινῆς Μουσικολογίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος: Τα γένη καὶ εἶδη τῆς Βυζαντινῆς Ψαλτικῆς Μελοποιίας, (Ἀθήνα 15-19 Ὀκτωβρίου 2003). Δημοσιεύτηκε στὸν τόμο τῶν Πρακτικῶν τοῦ συνεδρίου: (Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος-Ἰδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας. «Θεωρία καὶ Πράξη τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης». Β' Διεθνές Συνέδριο Μουσικολογικὸ καὶ Ψαλτικὸ. Ἀθήνα, 15-19 Ὀκτωβρίου 2003. Τὰ Γένη καὶ Εἶδη τῆς Βυζαντινῆς Ψαλτικῆς Μελοποιίας. Πρακτικά. Ἐκδίδει ὁ Γρ. Θ. Στάθης, σσ. 335-357).
- [2] Βλ. τὸ γραμμένο ἀπὸ τὸν Εμμ. Γιαννόπουλο λήμμα «Ἐκκλησιαστικόν», χαρακτηρισμὸς μέλους» στὴν *Μεγάλῃ Ὀρθόδοξῃ Χριστιανικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 6, σσ. 506-507.
- [3] Α' Κορινθ. 14, 9, 14-15 (*Καὶνὴ Διαθήκη* με ερμηνευτικὴ ἀπόδοση Ι. Κολιτσάρα).
- [4] Θεόκλητος Φιλαδέλφειας, Περὶ μοναδικοῦ ἐπαγγέλματος, *Φιλοκαλία* τόμος 4ος σελ. 10-11.
- [5] Μαρτυρία τοῦ μαθητῆ τοῦ, κ. Μάρκελλου Πιράρ:
<http://analogion.com/forum/showpost.php?p=6955&postcount=7>.
- [6] Εισήγηση τοῦ Εμμ. Γιαννόπουλου στὸ Διεθνές Ἐπιστημονικὸ Συνέδριο *50 χρόνια λειτουργικῆς ἐρευνας καὶ διακονίας* (Θεολογικὴ Σχολὴ Α.Π.Θ., 19 καὶ 20-2-14) γιὰ τὸν αἰμνηστο καθηγητὴ Ἰωάννη Φουντούλη. Ὑπὸ δημοσίευση.
- [7] Εμμ. Γιαννόπουλου, ὁ.π.
- [8] Κολ. 2, 8.
- [9] Γαλ. 5, 24.
- [10] Βλ. τὴν ἡμέτερη βιβλιοκρισία στὸν τόμο Diane H. Touliatos-Miles, *A descriptive catalogue of the musical manuscript collection of the National Library of Greece. Byzantine chant and other music repertory recovered*, 2010, δημοσιευμένη στα *Βυζαντινά*, τόμ. 32 (2012), σσ. 314-321.
- [11] Εμμ. Γιαννόπουλου, «Προοίμιο» στὸ βιβλίο τοῦ π. Κων/νου Παπαγιάννη, *Θησαυρὸς μέλους ἀργού εἰρμολογικοῦ. Τόμος Α'* (Θεσσαλονίκη 2011), σ. 6.
- [12] Εισήγηση τοῦ Εμμ. Γιαννόπουλου στὸ Διεθνές Ἐπιστημονικὸ Συνέδριο *50 χρόνια...* (βλ. τὴν υποσ. 6).
- [13] Ματθ. 11, 15.
- [14] Φράση ἀπὸ τὸν Ἐπινίκιο ὕμνο, ὁ ὁποῖος ψάλλεται στὴν Θεία Λειτουργία. Βλ. τὸ ἡμέτερο λήμμα «Ἐπινίκιος ὕμνος «Ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος Κύριος Σαβαώθ»» στὴν *Μεγάλῃ Ὀρθόδοξῃ Χριστιανικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 7, σσ. 227-228.
- [15] Αναλυτικὴ ἀναφορὰ στὸν Γιώργο Σεφέρη καὶ τὸ ποίημά τοῦ «Ἀρνηση» γίνεται στὸ: Εμμανουήλ Στ. Γιαννόπουλος, «Λόγος καὶ μέλος στὴν ἐντυπὴ καὶ στὴν ἀσματικὴ παράδοση τῆς ψαλτικῆς», *Μουσικὸ Σπουδαστήριο Καρδαμύλης. Ἡμερίδα. Θέματα ἐλληνικῆς μουσικῆς* (Σάββατο 31 Αυγούστου 2013), ὑπὸ δημοσίευση. Πάμπολλα εἶναι τὰ παραδείγματα καὶ ἀπὸ ἀπαγγελίες ποιημάτων οἱ ὁποῖες σαφῶς ἀκολουθοῦν τὸ νόημα καὶ ὄχι τὴν ποιητικὴ δομὴ. Πολλές τέτοιες ἀπαγγελίες καὶ ἀκροάσεις μπορεῖ νὰ βρεῖ κάποιος καὶ στὸ διαδίκτυο, ὅπως ἐπὶ παραδείγματι τῶν ποιημάτων τοῦ Κ. Καβάφη: www.kavafis.gr/. Οἱ ἀναγνώσεις, ἀπὸ καταξιωμένους λογοτέχνες, ποιημάτων ὅπως «Ἄννα Κομνηνή», ἢ «Ὁ βασιλεὺς Δημήτριος» καὶ πλείστων ἄλλων (ἀν ὄχι ὅλων), καταδεικνύουν τὴν σταθερὴν ὑπεροχὴ τοῦ νοήματος καὶ ὄχι τοῦ ποιητικοῦ μέτρου.

- [16] Ὁρθρος Μεγ. Δευτέρας, Συναξάριον, Στίχοι εἰς τὸν πάγκαλον Ἰωσήφ.
- [17] Emmanouil Giannopoulos, "A tracking in the sources of the enormous oeuvre of the famous ecclesiastical musician Petros the Peloponnésian (ci. 1735-†1778)", INTERNATIONAL MUSICOLOGICAL CONFERENCE *Musical Romania and the neighbouring cultures: traditions, influences, identities* Iași, 4-7 July 2013 (υπό δημοσίευση)· Εμμανουήλ Στ. Γιαννόπουλος, «Λόγος και μέλος στην έντυπη...» (βλ. υποσ. 15).
- [18] Π.χ. *Κυκλώσατε λαοὶ Σιών (πα) καὶ περιλάβετε αὐτήν (πα) καὶ δότε δόξαν ἐν αὐτῇ (πα) τῷ ἀναστάντι ἐκ νεκρῶν (πα)* κλπ [Δανιήλ]. Αντιθέτως: *Κυκλώσατε λαοὶ Σιών (πα) καὶ περιλάβετε αὐτήν (πα) καὶ δότε δόξαν ἐν αὐτῇ τῷ ἀναστάντι ἐκ νεκρῶν (πα)* [Πέτρος]
- [19] Βλ. Emmanouil Giannopoulos, "A tracking in the sources..."» (βλ. παραπάνω τὴν υποσ. 17).
- [20] Χρυσάνθου ἀρχιεπισκόπου Διρραχίου (sic), *Θεωρητικὸν Μέγα τῆς μουσικῆς*, Τεργέστη 1832, σσ. 183-184.
- [21] Migne, *Patrologiae Graeca*. Τόμ. XXIX στήλη 213.
- [22] Migne, ὁ.π. στήλη 304.
-

Ο Εμμανουήλ Στ. Γιαννόπουλος εἶναι διδάκτορας τοῦ Τμήματος Μουσικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, με ἐπιβλέποντα καθηγητὴ τὸν Γρηγόριο Θ. Στάθη. Εἶναι ἐπίσης πτυχιούχος τῶν τμημάτων Φυσικῆς Ἀγωγῆς καὶ Ἀθλητισμοῦ καὶ Θεολογίας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Το μεταπτυχιακὸ τοῦ ἐκπονήθηκε στο Τμήμα Ποιμαντικῆς Θεολογίας τοῦ ἴδιου πανεπιστημίου, στο γνωστικὸ αντικείμενο τῆς Λειτουργικῆς καὶ τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας καὶ τέχνης καὶ υπεύθυνο καθηγητὴ τὸν αἰμίμηστο κορυφαίον λειτουργιολόγο Ἰωάννη Φουντούλη. Διδάσκει στο Τμήμα Μουσικῶν Σπουδῶν τῆς Σχολῆς Καλῶν Τεχνῶν τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, στο ὁποῖο ἔχει ἐκλεγεί λέκτορας (2009), μαθήματα σχετικά με τὴν Βυζαντινὴ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ. Τὸν Ἰούνιο τοῦ ἔτους 2010 ἐξελέγη ἐπίκουρος καθηγητὴς στὴν Ἀνώτατη Ἐκκλησιαστικὴ Ἀκαδημία (ΑΕΑ) Βελγίας Ἰωαννίνων – Πρόγραμμα Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς καὶ Ψαλτικῆς. Δίδαξε ἀκόμη ἐπὶ πολλὰ ἔτη (2000 – 2011) κατ' ἀνάθεσιν στο Τμήμα Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ. τὰ μαθήματα Εἰσαγωγὴ στὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ καὶ θέματα Ψαλτικῆς Τέχνης. Εἶναι συγγραφέας πολλῶν ἐπιστημονικῶν βιβλίων, ἀρθρῶν, μελετῶν, καταλόγων χειρογράφων ψαλτικῆς καὶ εἶναι ἐπίσης τακτικὸς εἰσηγητὴς σε διεθνή μουσικολογικὰ καὶ ἄλλα συνέδρια στὴν Ελλάδα καὶ στο ἐξωτερικὸ. Το κύριο βάρος τῆς ἐπιστημονικῆς τοῦ ἔρευνας δίδεται στὴν χειρόγραφη παράδοση τῆς Ψαλτικῆς, ἀπὸ τὴ συστηματικὴ μελέτη τῆς ὁποίας προκύπτουν πλήθος στοιχείων γιὰ τὴν ἱστορία, τὴ μορφολογία, τὴν ἐξέλιξη καὶ διάδοση κ.λπ. τῆς σπουδαίας αὐτῆς τέχνης τοῦ ὀρθόδοξου πνεύματος καὶ τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Δίδαξε ἀπὸ τὸ ἔτος 1988 ἕως τὸ 2013 καὶ στὴ δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση, ἐνῶ συνεχίζει τὴν θητεία τοῦ καὶ στο Δημοτικὸ Ωδεῖο Θεσσαλονίκης ὅπου ἀπὸ τὸ ἔτος 1994 κ.ε. πολλοὶ μαθητὲς τοῦ ἔχουν ολοκληρώσει τὶς σπουδές τοῦς στὴν Ψαλτικὴ Τέχνη. Ἐχει διακονήσει ὡς ἱεροψάλτης σε ναοὺς τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἀπὸ τὸ ἔτος 1998 εἶναι πρωτοψάλτης τοῦ περικαλλοῦς βυζαντινοῦ ἱεροῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Δώδεκα Ἀποστόλων στὴν ἴδια πόλη.